

IZ MOJE »CRNE BILJEŽNICE«

Sjećanja iz partizanskih bolnica na dalmatinskim otocima

I

»Crna bilježnica«

Crna bilježnica zaista postoji. Istina, već je dobila »magareće uši« za više od dvadesetpet godina, ali ipak još živi. Korice su joj jednostavne i crne, ne od polivinila, jer 1943. toga nije još bilo, već od običnog, solidnog predratnog »vikslajnvanda«. To je školska bilježnica s crtama, nešto podebela. No za mene je bila one jeseni i zime 1943. od neprocijenjive vrijednosti. U ono doba na dalmatinskim otocima, kamo smo se s vojnim bolnicama postepeno povlačili posle bijega iz Splita i nakon »mobilizacije« na Mosoru, nije bilo uopće moguće kupiti bilo što u dućanima. Robe je nestalo, posljednje zalihe su se postepeno istrošile, otoci, odsječeni, kao i sâmo kopno od zaleđa i svijeta, a i od talijanske obale Jadrana, odakle je za vrijeme rata, to jest okupacije Dalmacije, roba stizala brodovima, pretvorili su se nakon kapitulacije Italije u prave Robinzonske otoke. Nije bilo apsolutno ničega: ni najsvakidanijih potreba — sapuna, papira, šivaćih igala. Ako je pukla stara i dotrajala uzica na cipeli, nije bilo moguće naći novu, a ni komadić špage. Kojiput me proganjala košmarska predodžba: ako se iskrcaju Njemci (što smo danomice očekivali) neću moći da bježim, jer će mi se sklizati moje stare »haferlice« od slavnog »čevlara« iz Mojstrane, s nogu.

Slično je bilo i sa svim ostalim stvarima: ako si posudila zadnju šivaću iglu drugarici bolničarki ili ranjenom partizanu da si iskrpa rasporeni rukav uniforme, ili čarape koje su se raspadale, nisi ih nikad više vidjela. Tako je bilo i sa sapunom nakon što se potrošio zadnji komad iz ruksaka, kojeg sam ponijela na Mosor. »Sledovani« sapun za čitavu bolničku sobu od jedno 12 ranjenika na slamaricama gotovo uvijek je odmah isčeznuo. Tada je jedna bolničarka posuđivala od

druge, odnosno krala. Isto je bilo s metlom, laborom itd. »Snadi se« — bila je stalni refren ekonomata, liječnika i svih ostalih, koji se isto nisu još snalazili u toj oskudici, »partizan mora da stvori iz ničega«.

Za gradskog čovjeka, naročito za ženu, takozvanu bivšu »salonsku«, naročito je teško bilo da se navikne na promijenjene, nove — to jest nikakve — higijenske uslove. Na sreću u ono doba bavila sam se sportom. Ipak: koža je protestirala, branila se: furunkulozom protiv ušiju i svrabi, sluznice skorbutom protiv nedovoljne ishrane lišene vitamina. Ljudi sa sela, a naročito oni koji su već dulje živeli pod promijenjenim uslovima i prilagodili se nomadskom životu u prirodi, a često i načinu života pećinskih praljuda, bolje su reagirali. Često mi se činilo da naši ranjenici, većinom mladi, zdravi i snažni ljudi, ne šire, unatoč teških rana, neugodan zadah. Moguće je da to treba pripisati i jednom automatskom imuniziranju njuha kod mene — čisto psihičkom fenomenu, uvjetovanom malo i romantičnim idealiziranjem naših boraca. Kojiput sam se sjećala starih legenda o mučenicima i »čistim« herojima i svecima, koji još u grobu mirišu na ljubice i ljiljane! U stvari bit će da se koža boraca, odvikla od prekomjerne upotrebe sapuna, prestala izlučivati u istoj mjeri kao nekad u gradu znoj i loj...

Postepeno se i moj organizam privikavao. Navikli smo se i na umiranje. No najteže mi je bilo i nikad se nisam privikla na patnju i zapomaganje osakaćene djece. A nisu bili navikli ni borci, koji su ponekad morali u istoj sobi da leže sa malim pastircama, kojima je talijanska crvena granata — lijepa i okrugla loptica — raznijela noge ili ozlijedila oči. Kasnije, kao rekonvalescent poslije tifusa pokušavala sam se riješiti opsesije ovih sjećanja, pjesmom »Dijete u Partizanskoj bolnici«.

Ponestalo je i papira. Pored odricanja najosnovnijeg komfora (problem zahoda pokušat ću da tretiram posebno) za mene, bilo je još teže, a sigurno i za većinu intelektualaca, uopće pismenih i »čitajućih« ljudi, da se priviknemo na život bez lektire, papira i olovke, novina i knjige. Bez obzira na to što je čitanje neka vrsta narkotika, bez kojega mnogi ljudi i u normalnim prilikama ne mogu zaspati, osjećala sam — a po svojoj prilici i mnogi drugi od nas — neodoljivu potrebu da bilježim, sačuvam sve ovo novo, što smo doživljavali poput »Alise u zemlji čuda« na prvim našim koracima na oslobođenom području. Potrebu da registrujem prve znakove svitanja jednog novog svijeta i vremena, nove epohe, o kojoj smo sanjali još u godinama mladalaštva: prve, još nezgrapno, ogromnim slovima i krvavom bojom na zidovima porušenih ili još čitavih kuća nabacane parole i riječi prkosa i protesta, zbog kojih su tamo, na neslobodnom, još jučer streljali mlade drugove: Smrt fašizmu! Živio Tito! Živila Crvena Armija! Sloboda Narodu! Ispod njih su još provirivali amblemi i fraze fašizma, okupatora koji je tek kapitulirao, rutinsko i čisto, šablonama izmaljana čuba Mussolinijeva i tekstovi: *Il Duce ha sempre ragione!* ili *Credere, Ubbidire, Combattere.*

Osjećala sam želju da te nadobudne poruke saopćim mojim dragima, za koje nisam znala da li su još živi, u logoru ili i oni već u šumi, da komuniciram s njima, da ostavim negdje i jednu svoju poruku, moguće i zadnju, potpis mog imena, fiktivno pismo bez adrese: »...Dragi A...! Danas Ti je devetnaest godina...« Sve bez olovke. I bez papira.

Znali su i znaju policijski režimi svih vremena šta znači za svakog čovjeka izolacija i kakova je tortura za školovane ljude biti lišen knjige, papira, imaginarnog razgovora s nevidljivim partnerom ili samim sobom. Pomagala sam se prije »Crne bilježnice« kao i oni svi, zaslužnjeni: mobilizirala memoriju i stvaralačku (pjesničku) fantaziju, izmišljala pjesme i priče, čitave romane (priznajem, potpuno privatne) o novom ličnom životu u slobodi i ljepoti i sigurnosti. Recitirala najmilije pjesme koje sam zapamtila... »Tučki nebjesnije, vječnie stranniki...« ili »Non pianger più — il diletto figlio torna alla casa tua...« (U onom čudnom zatišju Splitskog egzila između dvije bure, u povremenoj prisilnoj inaktivnosti učili smo jezike: talijanski — jezik okupatora, i iz inata: ruski — jezik saveznika).

Tako su teško i sporo prolazili sati napornog noćnog dežuranja u potpunoj tami, nakon što se iza kratkog vremena obično uz malu eksploziju ili melankolično pljuckanje utrnula primitivna karbituša, pa sam se slijepo i samo »po sluhu« napipala ležaj, s kojeg su me zvali: »Bolničarka... drugarice... Ajme meni...!«

Koji put je došao bolnički stražar da se malo skloni od burina ili juga i pričao... Borila sam se sa snom, jer mi tada još nije bilo jasno da li nam »sleđuje« za vrijeme noćne službe kava ili čaj iz talijanske limene porcije, pa smo taj narkotik ili bolje eksitans — morali uvijek nanovo izboriti, s više ili manje uspjeha.

I tako sam jednog popodneva — jednog slobodnog za čitavo vrijeme moje bolničke službe — sišla u grad, popaljen, opustio i trampila od jednog malog emigranta pučkoškolca crnu bilježnicu za sedam cigareta. To je bilo moje sledovanje za jedan dan, muškarcima je pripadalo dvostruko sledovanje, odnosno petnaest.

Time sam — ne bez grižnje savjesti — prikratila drugaricu i kolegicu Lizu, jevrejsku izbjeglicu iz Beča, za koje su baš cigarete značile najvažniji narkotik. Liza je dobijala redovito moje sledovanje cigareta, a ja za uzvrat od nje ostatke kalorične dopunske hrane njenih bolesnika. Iscrpljenoj od besanice i avitaminoze ovi komadići bijeloga kruha s maslacem, bili su za mene pomoć, bez koje, možda ne bih preživjela.

Lizi su iako nije bila »formalno zaprisegnuta partizanska bolničarka« uostalom kao ni ja, povjeravali često najteže bolesnike. Bila je među najsavjesnijim i najinteligentnijim bolničarkama, imala je, kao i ja, mladog sina, jedinca, negdje na bojištu, o kome nije najdulje vrijeme znala da li je još živ.

Tako su svi oni ranjeni mladići bili njeni sinovi. Većina njih bila je uzeta, djelomično paralizirana uslijed povrijede glave. Bilo ih

je i s drugim teškim ozlijedama, sa čitavim bedrom, potkoljenicom ili zdjelicom u gipsu. Ove djelomično nepomične mladiće, sa snažnim i zdravim gornjim tijelom, sitna Liza je morala koji put dizati sa slamarice. Sjećali su me na onu priču iz »Hiljadu i jedne noći« o začaranom kraljeviću, koji je od pasa nadolje bio pretvoren u crni mramorni stub. Zvala sam ih »Kamenim kraljevićima«. O njima i o Lizi bit će još govora u ovim uspomenama.

Tako sam se domogla »Crne bilježnice«, malog ratnog dnevnika. Bilježila sam u nju, najčešće samo kraticama kao »aide-memoire« doživljaje i opažanja, riječi novog žargona partizanskog riječnika, koji se je stvarao, i starog narodnog, kojeg nisam poznavala, skicirala svoje doprinose za prve zidne novine, prepisivala one često naivne mojih drugova, tekstove novo nastalih prekrasnih narodnih pjesama, koje su mi diktirali za vrijeme »marksaže« po ušljivim slamaricama, dijaloge i povjeravanja u polutama, razgovore o budućnosti, o ženama. Zapisivala sam i fragmente prvih još nesigurnih diskusija za vrijeme »političkih časova«, koji su organizirani, čim bismo se malo smirili na jednom mjestu i stabilizirali. Sjećam se na ove fascinantne početke buđenja svijesti, na čitanje odlomaka iz Dediđerovog dnevnika. Zabilježila sam i jednu ili dvije kitice Čopićevih pjesama, koje sam prvi put čula na jednoj »oktobarskoj« proslavi... Pjesmu o opsjedanju Moskve (»Hoće Hitler, zla mu mati, nasred Moskve zimovati«). Bilježila sam razgovore u »sobi žena« o ljubavi i naročitim tragedijama žene u ovom nesmiljenom ratu. Tako su nastale dvije pjesme: »*Sa-mokritika*« i »*Druže bože*«.

II

Kameni (i drugi) kraljevići

Lizu sam upoznala jednom na jednoj splitskoj plaži, mislim na Bačvicama. U jesen 1942. ili 1943., kad je život još u gradu imao ponekad varljivo mirnodopski izgled. Ovo ljeto bilo je ljepše od svih koja pamtim. Kupanje i jedrenje sa novim splitskim prijateljima na Stinicama ili Špinutu — poklonjeni dani predaha, a svaki je mogao biti posljednji; zatišje između »smrti i smrti«. Talijanski vojnici nesretnih lica stajali su na straži, bolesni od nostalgije, bez razlike za svakom ženom koja bi prošla, šaptali su »amore, amore«. Istovremeno njihove »Crne košulje« palile su kuće na otocima.

Prava vlast u gradu bila je na Mosoru, samo nekoliko kilometara daleko, izdavala biltene o položaju na frontu, naređivala, zabranjivala, poručivala: Skupine AFŽ-a (odraslih muškaraca takoreći nije uopće bilo u gradu, nego u šumi ili u zatvorima i logorima) skupljale su boce za eksploziv, lijekove i vate za sanitet. Apotekari su izdavali samo paketiće po 100 grama uz legitimaciju i bilježili imena kupaca. Pred Božić naređeno je da svaka od nas skupi male darove za borce

(veličine kutije cipela), lične darove nepoznatima, »zastrtih lica« — kako Brecht naziva ilegalce: tople čarape, par rukavica, džemper, maramu, češljic, sapun, nešto slatko. (A ja naravno još notesić i olovku, što mi se činilo najvitalnije u svakoj situaciji!) Vraćajući se sa sastanka na Bačvicama kući u »Katalinićevu palaču« prolazila sam pokraj straže na mostu, »materijal« za AFŽ u košarici za »spizu«. Kod kuće skrivala sam te papire u gumenoj cijevi. Osjećanje, da se, iako žrtva i izbjeglica, ipak na neki način može boriti protiv moćnog okupatora, spasilo je mnoge od nas od zdvojnosti i depresije. Uoči 1. maja plamtili su krijesovi na svim visovima Mosora i Kozjaka. A za bilo kakvu svečanost okupatora ili fašistički blagdan, »prave« vlasti naredile su da ga treba sabotirati, i ulice i piazze ostale su puste. Kroz pukotine spuštenih »škura« mogla se vidjeti grupica jadne dječurlije u crnim košuljama, tzv. »mandabiži«, predvojnički postrojene.

I Liza je bila organizirana u konspirativnoj mreži AFŽ, ali to tada nisam ni slutila. Splitski AFŽ bio je razdijeljen u sitne grupice, male ćelije, žena po mogućnosti međusobno nepoznatih iz najoprečnijih sredina, ukoliko je to bilo moguće u jednom gradu koji je malen, živahan, znatiželjan i sklon »čakulama«. Svaka strana pojava padala je u oči, i bilo je čudo da nas nisu i više hapsili ili predavali ustašama. Lizu sam upoznala kao posve nepolitičku ličnost i u nepolitičkoj situaciji, na plaži. Sitna, plavkaste kose sa bakrenim otsjajem, inteligentan, dosta oštar profil, vječno cigareta u ustima i strast za igranjem bridža, sve to nije odavalo tipičnu sliku buduće partizanske bolničarke. Kasnije sam doznala da je davala časove jezika i imala veze u mnogim političkim utjecajnim kućama, te je povremeno skupljala dragocjene informacije. U šumi, kasnije, negdje su joj dali jačaće hlače najmanjeg talijanskog vojnika, koje su joj stalno klizale na dolje, »titovku« na kovrčastoj prosijedoj kosi, sa koje se sve više gasio brončani refleks. Na ranjavim nažuljanim nogama i cipele sa visokim potpeticama s kojima je prebjegla bila. Njen jezik je bio bečko-zagrebački sa mekim izgovorom. Takovu sam je našla u evakuacionoj bolnici, ako se ne varam u Bolu na Braču. Među doktorima, češće nego među borcima, bilo je koji put i manje-više prikrivenih antisemitskih reakcija na njenu pojavu.

Međutim, ranjenici, takozvani »primitivci« uglavnom, i rekonvalescenti, odmah su osjetili snagu njezine ličnosti, njezin humor, osjećaj odgovornosti, inteligenciju i maternju brigu. Liza je bila autoritet u svakom pogledu, a naročito u pogledu higijene. Znala je viknuti na malog kurira, ali koji put i na starijeg borca: »Opet nisi povukao lanac za vodu u zahodu!« (U bolnici smještenoj u zgradi Dominikanske gimnazije u Bolu imali smo luksuz zahoda čučavca sa tekućom vodom). »Pa nisam, Liza, bio sam samo na maloj strani!« — »Ništa zato, idi odmah pa povuci, da čujem! Šta će reći saveznik?«.

Apel na »Saveznika« bio je istovjetan s apeliranjem na čast, ličnu, nacionalnu i partizansku. U tom smislu shvaćena je i stalna fraza koju je Liza preuzela od komesara i boraca, a u njezinim ustima zvučala je naročito komično: »Jesmo li vojska ili nismo vojska?«

U pozadini gdje je ponekad popuštala formalna vojna disciplina i drugovi su se bez obzira na razliku u činu, ležerno susretali, više drugarski i prijateljski, tražilo se, naročito u situacijama gdje smo se našli s engleskim vojnicima, da pozdravljaju vojnički, odnosno partizanski, kako nas ne bi krivo prosudili. Borci su to prihvatili i tako se koji put dogodilo da su se u najnezgodniji čas pozdravljali isuviše gromko »Smrt fašizmu — sloboda narodu!«

Kasnije sam se u toku našeg stalnog seljavanja i evakuiranja izgubila od Lize, ali smo se uvijek ponovo našle; bolnice su se dijelile, rasformirale i opet nanovo organizirale. Nova lica su se pojavljivala, novi nepoznati liječnici i bolničari su dolazili i iščezavali. Stari prijatelji su se neočekivano sreli; sjećam se kako su se dva mala kurira, školski drugovi iz istog sela, našla iznenadno, izgrlili i ispsovali od milja: »Pa gdje si bio, sunce ti, majku ti...«

Bilo je to uglavnom stalno povlačenje sa jednog otoka na drugi pred nasrtanjem njemačkih jedinica u malim i brzim bojnim brodićima. Desilo se da smo bili u Bolu na Braču, zaposleni oko jedne amputacije, kad su nam javili da su se na drugoj strani otoka iskricali ustaše i Nijemci. Zarobili su bili i neke od naših, ali je ovima uspjelo da pobjegnu. Tiha, nevidljiva panika sve nas je obuzela. Evakuacije su se vršile usred noći, u malim trabakulama s motorom, koji su bili tako kratki bolesnicima, da za bolnički personal nije bilo mjesta ni da sjednu. Sjećam se kako sam stajala u potpunoj tami, na drvenim ljestvama između palube i stive i odande pružala ili primala tzv. guske i patke — posude za nuždu ranjenika i praznila ih u more.

Ranjenici su ležali u dnu u stivi i stenjali kod svakog drhtaja motora koji im je potresao polomljene ili ranjene udove.

Naša bolnica osnovana je vrlo neformalno na Mosoru ispod jednog niskog mediteranskog hrastića. Tamo smo namatali oprane i na vjetru sušene zavoje i izrezivali s nekim neopisivim osjećajem uzbuđenja petokrake zvijezde iz crvenog sukna i šile ih na kape boraca. Nismo imali uniforme, bar ne ja; sve do evakuacije u Italiju, hodala sam, spavala, asistirala kod previjanja i prenašala bolesnike u svojoj sivoj »trenirki« i skijaškom kaputu. Na sreću, zima na Jadranu bila je blaga. Jedinu maramu iz svog siromašnog ruksaka poklonila sam gologlavom ranjeniku, uvjeren da ću smjesta »sledovati« drugu u zamjenu. No, kako smo u svemu oskudjevali, ostala sam čitave zime gologlava, tako da i danas osjećam posljedice.

U Krilu između Splita i Omiša za svega nekoliko sati improvizirali smo smještaj bolnice. To je bio posljednji dio obale u našim rukama. Naša Komanda nervozno je telefonirala na sve strane i čekala na zapovijed, odnosno dozvolu da se ukrcamo za otoke. Poslije nekoliko sati morali smo opet da upakujemo ranjenike, krevete i čebad i da krenemo. Spuštajući se sa Mosora u kamionu za Krilo, vidjeli smo u nizini kako gore kuće i naselja. Tada sam prvi put ugledala panoramu rata. Stražnji kotači kamiona lebdjeli su iznad ponora, na zavojima od bombi izrovanjanoj cesti. Lijepa i mlada doktorica vriskala je od straha.

Župni dvor na maloj uzvisini bio je već ispražnjen i preuređen za provizornu bolnicu. Poput vjeverica i krtica iz Diznijevih filmova, najednom su se odasvud pojavile male, brze seljačice, organizirane od AFŽ-a. Oduševljeno su prale prozore, punile slamarice i naivno-romantički nas gledale i ispitivale odakle dolazimo, na kojoj smo čuki bile i u kojim borbama. Razočarala sam ih priznajući da još nisam bila ni u jednoj borbi, nego da čekamo i njegujemo naše ranjenike.

Prvi su stizali iscrpljeni nakon dugog tumaranja po padinama Mosora. Neki su se danima krili po rijetkim šumama i stigli već sa gotovo zacijeljenim ranama ili su im se rane toliko upalile i zagnojile, da su bile zrele samo za amputaciju. Neizvjesna sudbina slijedećih časova na uskoj i kratkoj traci slobodne obale pretvorila se kod njih u neko refleksno mrtvilo: kao da je jedan nevidljivi vrtlog sisao sav život s površine u dubinu njihove svijesti, umuknuli su, utajili se u instinktivnoj odbrani i samo po sjaju očiju moglo se naslutiti da prikrivaju strah i paniku. Svima nam je laknulo kad smo se ukrcali; ja stalno s mojim prtljagom, gotovo praznim rukšakom na leđima, a u rukama veliki emajlirani »sić« (vedro) sa najvažnijim zavojnim materijalom, alkoholom, škarama, špricom — za prvu pomoć. Ovi transporti među otocima nastojali su da plove što tiše i činilo nam se da i sami motori osjećaju opasnost i dahću prigušeno. Točno u ponoć prolomio se hitac kroz tamu ili više hitaca u određenom ritmu. A neko od naših zavikao je odjednom usred crne tišine: »Pa šta li je to sada opet? Kako vi to — jal po starom, jal po novom?« Svaka 24 sata, naime, mijenjali su se signali u najdubljoj konspiraciji.

U kaosu, besanici i neizvjesnosti ovih danonoćnih evakuacija dvije ličnosti, dva liječnika bili su čvrsti oslonac i stub: dr Milan Zon i dr Ante Premeru. Dr Zon, upravnik bolnice VIII korpusa, miran, suveren, vanredan organizator i duša od čovjeka, često je sa desperatnom strpljivošću morao komandirati mladim liječnicima, koji su moguće bili odlični specijalisti u uvjetima gradskih klinika, no »u partizanima« nisu se znali odmah snaći pred složenim zadacima koje je trebalo izvršiti u najprimtivnijim prilikama.

Dr Kraljević (stariji) bio je u prvo vrijeme moj neposredni šef. Poznati splitski ginekolog, kojega je bio glas naročite »mondenosti«, u ratu je postao pravi otac svojih ranjenika. U njega su imali neograničeno povjerenje. Koji put sam čula kako razgovaraju: »Pa neka i jeste buržuj, za mene se zalaže više od svih drugova.« Dr Kraljević bio je onda već prosjed, ali njegovana, neobično elegantna pojava. Uvijek je bio sveže izbrijan i ispeglan kao da radi u velegradskoj klinici. Spavao je na katedri učionice, pretvorene u kiruršku ambulantu; ležao poledice na željeznom talijanskom »kavaletu« ispružen u bijelom doktorskom mantilu i besprekorno izlaštenim čizmama kao mramorni vitez na nadgrobnoj ploči kakve barokne katedrale. Usred noći probudio bi se i digao kao mjesecar da obiđe svoje bolesnike. Pitao je svakog kako mu je, mjerio temperaturu i puls,

pitao je što žele jesti i opet se vratio na svoj »sarkofag«. Bilo je među mlađim liječnicima (koji put i na silu mobiliziranim) pojedinaca, koji su se najodlučnije ograđivali od toga da se bude po noći radi bolesnika i tražili od dežurnih bolničarki, iako one gotovo nikad nisu bile stručno osposobljene, da im ne »smetaju« i da se same »snađu«.

Dr Kraljević imao je izražen estetski smisao, ne samo za svoju osobu. Gdje god se pojavio, zavladao je usred slame, blata, uši i krvi, atmosfera čistoće, mira, reda, brige, odgovornosti i pouzdanja. Znao je kritički fiksirati temperaturne liste, obično neuredno i grubo prikovane iznad uzglavlja bolesnika i mjeriti dlanom odstojanje i visinu radi simetrije, iako su ove liste bile puka dekoracija. Jedanput su slučajno dodijeljene bolnici, a kasnije nikad više i ostale su na zidu sa starim bilješkama, krivuljama temperature i imenima bolesnika, koji su se već davno bili izmijenili.

Međutim, bez obzira na imena nosilaca i unesene podatke samo prisustvo ovih bijelih listova umirivalo je ranjenike kao neki čudotvorni zapis: stvarali su kod njih osećaj da se i za njih nešto čini i da su u »pravoj« bolnici. U onim prvim satima u Župnikovoj kući u Krilu, između dva pokreta na kopnu i na moru dr Kraljević me je u Krilu kod Omiša imenovao za svoju asistenticu. (»Ina puno štiti, to mi se sviđa, ne volim brbljive ljude«).

Ispakovali smo i poređali u ormar u nekadašnjoj školskoj učionici ono malo medikamenata i instrumenata koje smo vukli sa sobom u našim ambulantskim bolnicama, samo da ih uskoro i ponovo zapakiramo.

Dr Kraljević bio je nezadovoljan: »Pa vi ste bar nekakova »dama« pa bi morali imati estetskog smisla«. I rasporedio je bočice točno po veličini i razmacima. Ova pedantnost njegova, međutim, nije bila površna osobina, već je karakterizirala njegovu disciplinu, savjesnost i odgovornost na važnijim područjima.

Sjećam se naše prve amputacije. Prve moje i mog kolege bolničara, mladog doktorskog sina sa Korčule, a valjda i prve ginekologa dra Kraljevića. Svakako, prva amputacija za jednog borca. Kasnije sam vidjela slučajeve, kad su drugi liječnici, još nevješti ratnoj kirurgiji, u panici pred mogućnosti nepovoljnog izlaza teških slučajeva, a i u strahu pred samim zahvatom, ili prerano amputirali da izbjegnju svaki rizik ili pak propustili uopće da amputiraju. Jedan od razloga za to je bio taj, što su provjere nakon smrti svakog borca bile neobično stroge, što se tiče odgovornosti liječnika.

Kod našeg bolesnika, zemljoradnika srednjih godina iz Dalmacije, dr Kraljević je kroz više dana i noći svakog sata uvijek nanovo kontrolisao stanje rane, pipao stalno pomodrelo i polumrtno nabuhlo tkivo u nadi da se nadlaktica ipak još može spasiti, iako je gangrena uznapredovala gotovo do samog ramena. Mislio je jedino na ranjenika. Kad je vidio da se ne može dulje čekati, sâm je pripremio ranjenika s nekoliko blagih ali odlučnih riječi na operaciju. Šok ipak nije mogao spriječiti: »Ajme majko, jadan li sam! Šta ću jadan težak bez ruke?«

Na sreću, bila je lijeva. Kirurg nam je odmah rekao, meni i mladom drugu, da mu nećemo biti od velike koristi, budući da nismo ni ja ni kolega imali iskustvo kao školovano kirurško osoblje, i još nikad nismo asistirali kod amputacije, pa je najveći dio zahvata proveo sasvim sam uz rasvjetu jednog reflektora, bogzna kakvog. Poslije završene operacije strpljivo i spretno sašio je krvne sudove, povukao kožu i fiksirao oko patrljka, a meni je ostala dužnost da operem krv sa poda, dok je mladi kolega usred noći otišao s odrezanom rukom da je ukopa na groblju. Kad se pacijent iz narkoze probudio, liječnik se požrtvovano brinuo za njega, naredio da mu se svaki sat donese najbolja hrana, a naročito žestokih alkoholnih pića, od kojih je u našoj skromnoj ambulanti bilo slučajno još nekoliko rekviriranih boca. Naš je bolesnik preživio, no imala sam isprva priličnih sukoba zbog njega s ekonomom, koji nije razumio i nije htio uvažiti moje iznimne zahatjeve, jer su kršili naš asketski, jednolični vojnički jelovnik. I opet je jednom došlo do »viteškog dvoboja« za prestiž, naravno pred budnim očima makar minimalnog kolektiva. »Sad nije vrijeme, večernje sledovanje je izdano, ti uvijek trebaš nešto ekstra.« Ni jedan od nas nije smio da popusti. »To je poseban slučaj, teška amputacija. Nemoj da sabotiraš!« »Tko sabotira? Ja sabotiram? Ja, koji sam izgubio ruku na čuki!«

To je bio često najjači argumenat: drug ekonom bio je zaista i sâm invalid. Kasnije smo se, naravno samo u četiri oka, i bez svjedoka pomirili. On je nastojao da opravda svoj ispad, a ja sam došla do svoga konjaka.

Dr Kraljević je već tada imao odraslog sina koji je bio član jedne slavne »leteće« kirurške ekipe. Uz njega mladi, snažni i odvažni bolničari, operirali su direktno na položaju, usred vatre i spasavali živote pod najtežim uvjetima. Jednom je takav jedan Kraljevićev »Kraljević Marko« dospio na Vis i bio prekomandiran u našu bolnicu kao običan bolničar. Znači, morao je »stvoriti« metlu, pomesti, prati bolničku sobu i umiti bolesnike, svađati se u kuhinji sa Sidom, kuharicom i komanderkom, radi sledovanja i strpljivo ranjenicima bez ruke ili sa prostreljanim ustima ulijevati žlicu po žlicu juhe u ždrijelo, nositi i čistiti »patke i guske« itd. Čovjek je postao potpuno melankoličan i ne bi nas iznenadilo da je ustrijelio iz revolvera sebe ili Sidu ili da je dezertirao. Požrtvovan i neustrašiv bolničar osjećao se ponižen kod takvog »ženskog« posla. Diskusije i uvjeravanja za vrijeme »političkog sata« nisu ga mogle uvjeriti. Na njegovu sreću i nas svih, vratio se njegov voljeni doktor opet po njega i poveo ga je na »časnije«, iako teže zadatke.

III

»Markserka«

Naši borci, velikim dijelom manuelni radnici, nisu još poput mnogih intelektualaca koji su navikli buljiti u sebe, u svoj »pupak«

ili u knjigu, izgubili radost promatranja okoline, zapažanja, kontemplacije. Satima su znali pratiti jedan te isti radni proces i imali su prirodni instinkt za kvalitetu rada, za »stručnost«, za predanost, za razliku od »zabušavanja« ili »fušanja«...

Zato su i vrlo brzo »prokužili« kvalitetu liječničkog zalaganja ljudi kao što su bili dr Kraljević, bolničarka Liza i mnogi drugi. Sjećam se, mnogo meseci kasnije, kad su neke naše bolnice preuzele engleske sanitetske vlasti u oslobođenom dijelu južne Italije, kako su znali satima čučati u barakama napuštenog njemačkog zarobljeničkog logora Tuteurano kod Brindisija, gdje su privremeno smješteni u januaru 1944. lakši ranjenici, evakuirani sa otoka srednje Dalmacije i gledati kako engleski »Royal engineers« rade. Ovi pripadnici britanskih tehničkih trupa sa narednikom Robertom na čelu, fascinirani neobičnim stilom, duhom i sastavom naše neobične vojske, a posebno još i njezinih ženskih članova, nastojali su da nam one izuzetne hladne zime učine život što udobnijim: rezali staklo u prozore, montirali sanitaciju, izumili neke peći i pronašli gorivo itd. Borci su čučali i ćutke i pažljivo posmatrali napredak ovih radova. Samo koji put se jednom ili drugom oteo povik: »Šta kažeš, drugarice, da smo to doživjeli: da Englez za nas radi!«

U toku nekoliko nedelja, koje smo u razmjernom miru proboravili na Visu, mogla sam da se posvetim isključivo rehabilitaciji i fizikalnoj terapiji ranjenika (struci koju sam prije rata studirala i prakticirala).

Osim požrtvovanog zalaganja liječnika i bolničarki i prema tome gotovo uzorne asepe unatoč primitivnih uvjeta evakuacionih bolnica, vrlo malo se moglo činiti za pospješenje normalnog toka ozdravljenja i lokalnu postoperativnu rehabilitaciju. Nije bilo ni ortopedskih aparata, ni gimnastičkih sprava, a samo kratko vrijeme imali smo mogućnost liječenja električnom strujom, i to tek mnogo kasnije, na Visu. Borci su osjećali taj manjak i, prepušteni sami sebi, forsirali su da im se dade bar ono malo, što je bilo dokučivo. Tako su stalno i svaki čas nanovo tražili »aspirin«, a često i mislili da ekonom ili čak šef štedi na njima i obogaćuje se time da skuplja aspirine u vlastiti džep.

»Aspirin« zvao se ukratko svaki lijek ma koje vrste. Ovo nepovjerenje imalo je svoje opravdanje i svoj korjen u predratnim iskustvima radnika s okružnim blagajnama i uopće postupkom osiguranika u ambulanta i bolnicama kao s pacijentima niže klase za razliku od onih privatne klase. Nije me zato ni iznenadilo pričanje ortopeda koji je jednom nastojao da tumači pacijentu rentgensku sliku, a ovaj je sumnjičavo kritizirao kvalitet snimka: »Pa to ti je potpuno neoštro i nejasno, sasvim drugačije nego što smo imali u Španiji. Čuvaj glavu, doktore, pazi da ne zabušavaš!«

Uz »aspirin« ortopedska masaža i specifične vježbe rehabilitacije u mnogo slučajeva bile su jedini način terapije. I sami liječnici bili su često duboko impresionirani uspjesima ove fizikalne terapije, no borci su se s naročitim povjerenjem odnosili prema efikasnosti

ove metode. Sjećam se kako su se skupili kad sam masirala ukočenu potkoljenu mladog komesara koji je ležao — dostojanstveno kao kakav crnački poglavica — na svojoj slamarici, dok su oko njega sjedili i čučali drugovi i promatrali s interesom i odobravanjem moj »stručni« rad. »Boli li te?« — pitali bi s vremena na vrijeme, a pitala sam ga i ja, kako bih mogla prosuditi učinak masaže. Jer borački ponos nije dozvoljavao da izrazom lica ili bilo kakvom kretnjom otkrije bilo kakvu emociju bola ili zadovoljstva. »Polu me blaži, polu me sicka« — glasio je često vrlo plastično formuliran odgovor mojih Dalmatinaca.

Kao i kod »aspirina« mislili su borci da se većim i češćim doziranjem masaže može pojačati efekt i pospješiti proces ozdravljenja. I zbog toga dolazilo je do manjih sukoba u smislu viteškog dvoboja za prestiž u očima kolektiva; jednom i ponovo sa spomenutim homerskim junakom, ljepotanom B. kojega ovdje nazivam Ahilejom. Usred noći znao se sjetiti da pošalje po mene: »Boli me noga, ajde da me marksiraš«. Ja sam mu objasnila da je to valjda reakcija na masažu, koju je dobio prije dva sata i da ne bi bilo dobro ponovo dražiti dosad umrtvljen živac. No »Ahilej« je vikao: »Ti si ovdje da me liječiš i imaš da radiš što ti ja naređujem«. Pred napetom pažnjom ostalih boraca vikala sam i ja: »Ja imam da te liječim, i zato ću raditi ono što je dobro za tvoje zdravlje. A slušat ću naređenja doktorova, a ne tvoja«.

Odnos boraca, a i liječnika prema bolničarkama nije bio ustaljen. Prema vojnoj hijerarhiji stare Jugoslavije, i prema »sledovanju« koje nam je određeno, najsiromašnijem po kalorijama, spadale smo u najnižu kategoriju. Kod liječnika i ranjenika predstavljali smo nešto između »majke božje«, požrtvovane drugarice i »špitalske kahlice« (kako se to prije rata u Zagrebu zvalo), kojoj je svaki pacijent i doktor istresao svoju nervozu ili prekomjerne objektivne teškoće, često i »dušobrižnika«, koji je ranjenika hrabrio prije operacije i tješio poslije amputacije.

Tako je u svakom pojedinom slučaju ovisilo od ličnosti bolničarke da li će steći potreban autoritet i prema bolesniku i prema pretpostavljenom liječniku. Meni je pri tome pored moje stručne spremlje pomogao još jedan simpatičan nesporazum. Bolesnici su uporno nazivali masažu »marksazom«, a ortopedsku maserku »markserskom«. Sigurno im se u potsvijesti kombinacija moderne medicine sa marksizmom činila kao vrhunac efikasne terapije.

Uz »Crnu bilježnicu« vodila sam i neku vrstu dnevnika sa redosljedom vježbi, rasporedom i imenima bolesnika. Jedan od Lizinih »kamenih kraljevića« bio je Ante, mlad dobroćudan, snažan seljak, mislim iz Zlijerina. Bio je ranjen u glavu, pa mu je stao manje-više paraliziran čitav desni dio tijela. Osim masaže trenirali smo redovito oslabljene i beščutne prste, kako bi oživjeli inervaciju perifernih mišića. Lišena pomoći i svih aparata i pomagala, pokušavala sam izmisliti primitivne igre i vježbe da mobiliziram strpljenje i volju bolesnika. Negdje smo nabavili debelu olovku i dali je Ante da je stisne među prste i pokušava pisati i crtati. Kako je, međutim, Ante bio i

slabo pismen, a nikako umjetnički obdaren, izgubio je potpuno interes i nije uvidio smisao ove više gnjavaže nego »marksaze«, dok se nisam dosjetila da donesem vojničku pušku u bolesničku sobu. Naši borci su često sakrivali pušku, a neko i po koju ručnu bombu u bolesnički krevet odnosno u slamaricu, iako je bilo strogo naređeno da ih predaju u »garderobu«. Mora da sa opetovano dogodilo da se tamo oružje zamijenilo i da je koji otpušteni borac uzeo bolju, a ostavio svoju staru pušku u zamjenu. Razveseljen što je ponovo vidjeo svoju staru pušku, vjernu drugaricu, Ante je pokušao da povuče okidač puške, što je za njega predstavljalo priličan napor. Sad je tek vidio koliko su mu prsti slabi. »Ajme majko, jadan li sam! Kako ću pucati?« Tako je napokon i Ante shvatio potrebu i smisao upornog vježbanja i pomoć naše skromne, ali izrazito partizanske metode »marksaze«.